

Leidens Ruhrgebied

Hans Endhoven

Naar aanleiding van een op 4 november 2016 gehouden lezing in het gebouw van het Hoogheemraadschap van Rijnland ontving ik het verzoek om iets te vertellen over mijn onderzoek naar de steen-, kalk- en pannenindustrie rondom Leiden.

Tijdens een genealogische studie in 2002 naar een Leidse/Leiderdorps familie Verdoes bleek dat meerdere generaties vanaf 1500 werden aangeduid als steenplaatser of kalkbrander, beroepen die nu niet direct verwantschap vertoonden met bekende Leidse ambachten uit bijvoorbeeld de eeuwenlang overheersende lakenindustrie. Het duurde dan ook even voordat ik doorhad dat een steenplaatser of de eigenaar of de zetbaas was van een steenplaats – wij zouden zeggen: directeur van een baksteenfabriek. De familie Verdoes was actief op vele locaties langs de Oude Rijn. Kennelijk betrof het een industrie die al lange tijd bestond en zelfs eerder regionaal dan lokaal van aard was. Bij lokale historische werkgroepen kent men het verschijnsel en voorbeelden van fabrieken die tot halverwege de vorige eeuw in bedrijf geweest waren. Maar waarom was er zo weinig over bekend? Merkwaardig genoeg gaf de geraadpleegde literatuur geen opheldering van het raadsel. Meestal ging het over steenplaatsen langs de Hollandse IJssel en elders en werd “Leiden” hooguit in de marge vermeld. Het intrigeerde mij en ik begon met het verzamelen van gegevens. Dat werd het begin van een jarenlange speurtocht, aanvankelijk over de periode tot aan het Beleg van Leiden, later opgerekt tot circa 1600.

In het zeer omvangrijke Leidse stadsarchief werden alle bronnen doorgenomen welke informatie over

1 Steenplaats in Valkenburg, 1608 (Kaartcollectie HHR, A-4850)

het onderwerp zouden kunnen geven, te beginnen met de stad zelf en vervolgens rekeningen van de kerken, kloosters en gasthuizen. Al in een vroeg stadium kwam het besef dat veel bedrijven in handen waren van adel en patriciaat in de stad. Zoals te verwachten viel, regelden deze heren zelf hun eigen en onderlinge belangen. Helaas lieten ze geen familiearchieven na.

Om toch het verloop van de eigendom te kunnen achterhalen en volgen werden tientallen bestanden aangelegd met genealogische en financieel-economische gegevens in de

vorm van regesten.¹ Een bewaard gebleven reeks Wedboeken² in het Oud Rechterlijk Archief Leiden – zesendertig delen waarvan de bladen niet genummerd zijn! – leerde niet alleen veel over de rechtsgang in de late middeleeuwen, maar bood ook een schat aan cijfermateriaal. Hier troffen meest Leidse partijen elkaar voor schepenen om een uitspraak te verkrijgen betreffende hun geschillen, over het algemeen kleinere betalingskwesaties. In veel gevallen werden processen voortgezet in een andere reeks, de Dingboeken, waar de achtergronden toegelicht werden in de door de procureurs gehouden pleidooien.³

In hoger beroepszaken of geschillen met klanten uit de regio en daarbuiten traden de Leidse heren op voor het Hof van Holland in Den Haag. De oogst uit het enorme archief van dit rechtscollege, waarvan inmiddels ruim driehonderd registers folio voor folio bestudeerd zijn, was verbluffend. Evenals in Leiden werden de processen gevoerd via procureurs. Tal van Leidenaren kwamen zo vaak voor, soms tientallen keren per jaar, dat ze er een eigen procureur op na hielden. Steenplaatseigenaren die elders de bekende speld in de hooiberg vormden, waren hier kind aan huis.

De middeleeuwse ondernemers hielden er niet zelden meerdere soorten bedrijven op na. Al naar gelang de economische situatie dit wenselijk of zelfs noodzakelijk maakte, verlegden ze het accent van hun werkzaamheden. Zo kon iemand in de ene bron voorkomen als brouwer en in een andere of latere bron als houtkoper. Niet eenvoudig om er achter te komen dat het dezelfde figuur was. Nog problematischer bleek de gewoonte van met name de elite om tot ver in de zestiende eeuw niet te vermelden dat men steenplaatser of steenbakker was. Kennelijk kwam de aard van het werk niet overeen met de nagestreefde status.

2 Kalkovens bij Leiderdorp, 17e eeuw (Rijksprentenkabinet Amsterdam)

Steen en kalk zijn beide onmisbare ingrediënten bij de bouw. Het was dus niet verwonderlijk te ontdekken dat er grote overlapping gevonden werd in die zin dat eigenaren vaak tevens een of meer kalkovens tot hun vermogen konden rekenen. Vandaar dat het onderzoek al vrij snel in deze richting werd uitgebreid. Rond 1545 ontstond in Leiden het gebruik om de loodzware tegeldaken te vervangen door de veel lichtere pannendaken, reden om ook voor de pannenindustrie een paar bestanden te reserveren.

Aanvankelijk vonden de industriële activiteiten vrij dicht onder de stadsmuren plaats. Economische overwegingen – zoals de beschikbaarheid van de noodzakelijke klei – en milieumaatregelen door de stad Leiden leidden er toe dat de bedrijven steeds verder de regio introkken. Uiteindelijk lagen de tientallen fabrieken aan beide zijden van de Oude Rijn, de grote snelweg, tussen Katwijk en Alphen. Om zicht te krijgen in de ontwikkeling op lange termijn van dit grootschalige bedrijventerrein werden daarom de

¹ Regest: samenvatting van een document of oorkonde.

² Boeken met (kern)gegevens over civielrechtelijke procedures.

³ De Dingboeken bevatten meer en meer uitgebreide stukken over civielrechtelijke procedures dan de Wedboeken.

transportregisters van de aan het water grenzende ambachten bestudeerd. Op een paar ambachten na is deze klus geklaard.

Van het rijke archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland kwamen belangrijke aanvullingen uit de rekeningen en de reeks Consenten, toestemmingen tot ontgronding. Hier trof ik grote Leidse leveranties aan voor sluizen en bruggen.

Een van de grote vragen was natuurlijk waar al die steen en kalk naar toe ging. Het Hof van Holland onthulde al klanten uit de wijde omgeving en heel Holland tussen Enkhuizen en de Maas met soms export tot in het Oostzeegebied. Van grote bouwwerken werden over langere perioden rekeningen bijgehouden welke bewaard gebleven zijn. Bestudeerd zijn Leidse steen- en kalkleveranties aan bijvoorbeeld de bouw- en onderhoudswerkzaamheden van het Binnenhof, slot Teylingen, de abdijen van Rijnsburg en Leeuwenhorst en andere kloosters uit de regio. Tijdens dit deel van het onderzoek werden uiteraard leveranciers uit andere productiegebieden aangetroffen waarvan – niet uitputtend – mede regesten gemaakt zijn.

In het voorgaande is reeds ter sprake gekomen dat de bedrijven rondom Leiden een volledig particuliere aangelegenheid waren. Dat was zeker voor de steenplaatsen geen vanzelfsprekendheid. In de literatuur is juist vaak sprake van stadssteenplaatsen. Om die reden is ten slotte onderzoek verricht naar de ontwikkeling van de steenplaatsen die eigendom waren van de steden Woerden en Gouda.

Het geheel heeft tot heden meer dan vijftig bestanden opgeleverd, alles in chronologische volgorde, met ruim 2200 bladzijden aan regesten – voor 99% nooit eerder gepubliceerd materiaal uit de originele bronnen. Behalve de tientallen families van eigenaren zijn circa 250 andere steenplaatsers gevonden, tal van kalkbranders en pannenkokers en er zijn bestanden met handelaren en transporteurs. Van steden als boven vermeld bestaan aparte bestanden. De gegevens van kleinere plaatsen door het hele land zijn alfabetisch verzameld in een bestand Diversen. Voor Nederland en mogelijk zelfs daarbuiten is dit qua omvang en aard uniek.

Wat rest is de afronding na bestudering van de laatste ontbrekende ambachten. Mogelijk zullen bestanden een nadere bewerking of gewijzigde opzet behoeven teneinde de toegankelijkheid te verhogen. Het ligt in de bedoeling om de komende twee jaar in overleg met de lokale historische verenigingen in diverse dorpen lezingen te geven om dit onderwerp meer onder de aandacht te brengen. Nu al is echter duidelijk dat in Leidens Ruhrgebied een tot op heden vrijwel onbekende tak van industrie heeft gefloreerd van regionale en zelfs landelijke faam. Met dit onderzoek is de ooit tot in Danzig fameuze “Leijdsche steen” opnieuw tot leven gewekt.

Leiderdorp, februari 2017